

IV. НАРТЕКС

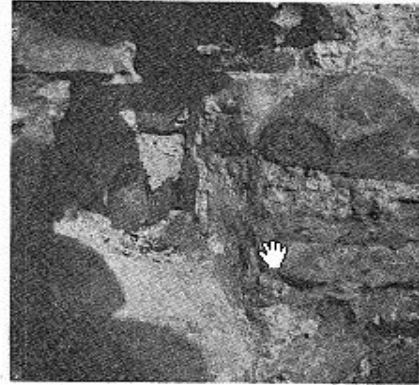
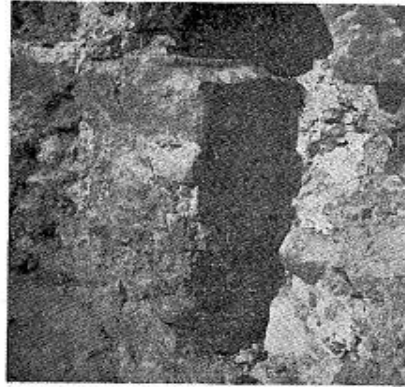
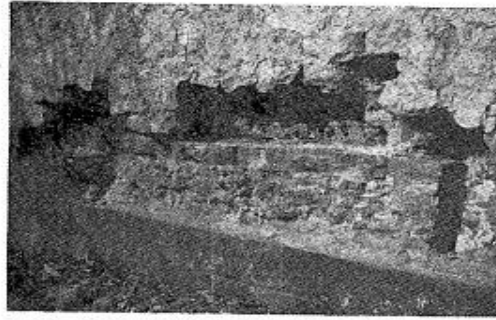
Нартекс је саставни део црквене грађевине оформљен као засебан простор, настао из функционалних разлога. На плану основе у којој се појављује, обично се налази са западне стране и у већини случајева захвата одговарајућу ширину западних делова наоса. Нартекс води порекло од најстаријих ранохришћанских грађевина, а настао је сажимањем источних портика атријума који су служили за катихумене³³⁸. »Narthex est locus in ecclesia, quidquid alii dicant, qui extra ecclesiam

ponut«³³⁹. Назив $\nu\acute{\alpha}\rho\theta\eta\kappa\acute{\iota}$ или $\acute{\epsilon}\xi\omega\nu\acute{\alpha}\rho\theta\eta\kappa\acute{\iota}$ је грчког порекла, настао честом применом у архитектури црквених грађевина. У српскословенском средњовековном језику грчка реч натекс ређе је употребљавана. Уместо ње чешће се сусрећемо са речју папрѣть³⁴¹, прапрата³⁴² или припрать.³⁴³

К. Лиречек је тражио њено порекло у грчкој речи $\pi\epsilon\rho\iota\beta\lambda\alpha\tau\omicron\varsigma$ или $\pi\epsilon\rho\iota\beta\lambda\alpha\varsigma\tau\omicron$. Међутим, најправилније би било тражити порекло ове речи у латинскоме изразу *pars apertum* (што значи део отвореног у смислу слободног или приступачног простора), највероватније насталом у рановизантијском званичном латинско грчком језику. Изгледа веома могуће да је у српскословенској говорној, па и писаној рецензији, сажимањем ових двеју речи дошло до израза *pa(rs) (a)pertum*, из кога је проистекла реч паперта, препрата³⁴⁴ или припрата. Међутим, ови простори на Атосу, подређени специјалном богослужбеном ритуалу затворене, самосталне монашке републике, носили су назив $\lambda\iota\tau\eta$ ³⁴⁶. Они су били намењени обредима карактеристичним за типике атонских манастира. G. Millet одваја обичан византијски нартекс од оних на Светој гори и тврди да су „лити“ у XIV веку Срби пренели с истока на Атос³⁴⁷. Овим истим именом је назван и пространи нартекс уз цркву Неа Мони на Хиосу из средине XI века, која одговара времену постанка светогорских манастирских цркава³⁴⁸.

Положај нартекса уз грађевину и концепција његовог решења су веома различити. И поред тога што су диспонирани на западном делу грађевине, они нису подједнако решавани на разним средњовековним подручјима. Нартекси ранохришћанске епохе су отворени, са ретардираним облицима делова атријума. Већ од VI века ови простори се затварају, а компартименти у којима су били смештени ђаконикон и протезис, добијају ново место на бочним странама олтарског светилишта. На сиријском подручју, нартекс је формиран на веома старим традицијама Истока. Он налази место између двеју бочних кула, као отворени портик на улазу у грађевину³⁴⁹. На јерменском подручју ретко је употребљаван, а на подручју Абказије, нартекс уз цркву је резултат византијских утицаја³⁵⁰. На египатском подручју, у архитектури Копта, никада није добио одређено место и облик, највероватније због тога што литургијски прописи овог ралативно изолованог подручја, нису захтевали аменажирање оваквих простора уз црквене грађевине. Тек на грађевинама нубијског подручја, нартекс је добио место са западне стране, између приземних капела из којих се пело на трибине. На западу, романске грађевине имају отворена „придворја“ која захватају мањи простор испред цркве и почивају на ступцима или стубовима. Овакав отворени трем се на словенским подручјима звао „клубучина“, данас се назива „подпријемак“⁵¹.

Намена и функција нартекса су веома различите, па и многоструке у зависности од околности и подручја на којима су настајали. Њихова намена је зависила првенствено од литургијских прописа утврђених у типцима појединих манастира³⁵². Ови простори су имали своју намену од прве њихове употребе на ранохришћанским грађевинама. Током времена њихова намена је бивала све разноврснија, а под

Сл. 17. Остаци старог нартекса уклопљени у јужне зидове Стефановог нартекса
Fig. 17. Ancien narthex incorporé dans les murs sud du narthex d'Etienne. Vestiges.

утицајем нових богослужбених прописа који су се односили на ове просторе, нартекси су мењали и облик. Међутим, сем обредних функција које су утицале на диспозицију основе, а и на распоред инвентара и иконографски распоред живописа, на спољно архитектонско обликовање нартекса несумњиво је најјаче утицала локална традиција или утицаји са суседних подручја.

Др Вл. Петковић, G. Millet, М. Васић и Др Л. Мирковић³⁵³ су објавили доста корисног и проученог материјала о намени нартекса и ексонартекса. Ћ. Бошковић је ово питање у својој студији разматрао са гледишта архитектонских проблема са анализом наших средњеveковних споменика³⁵⁴. На изворним чињеницама које су изазвале општу потребу грађења ових делова грађевине нећемо се задржавати, нити понављати оно до чега су дошли претходници, али ћемо покушати да их искористимо за објашњење неких архитектонских облика насталих под њиховим утицајима

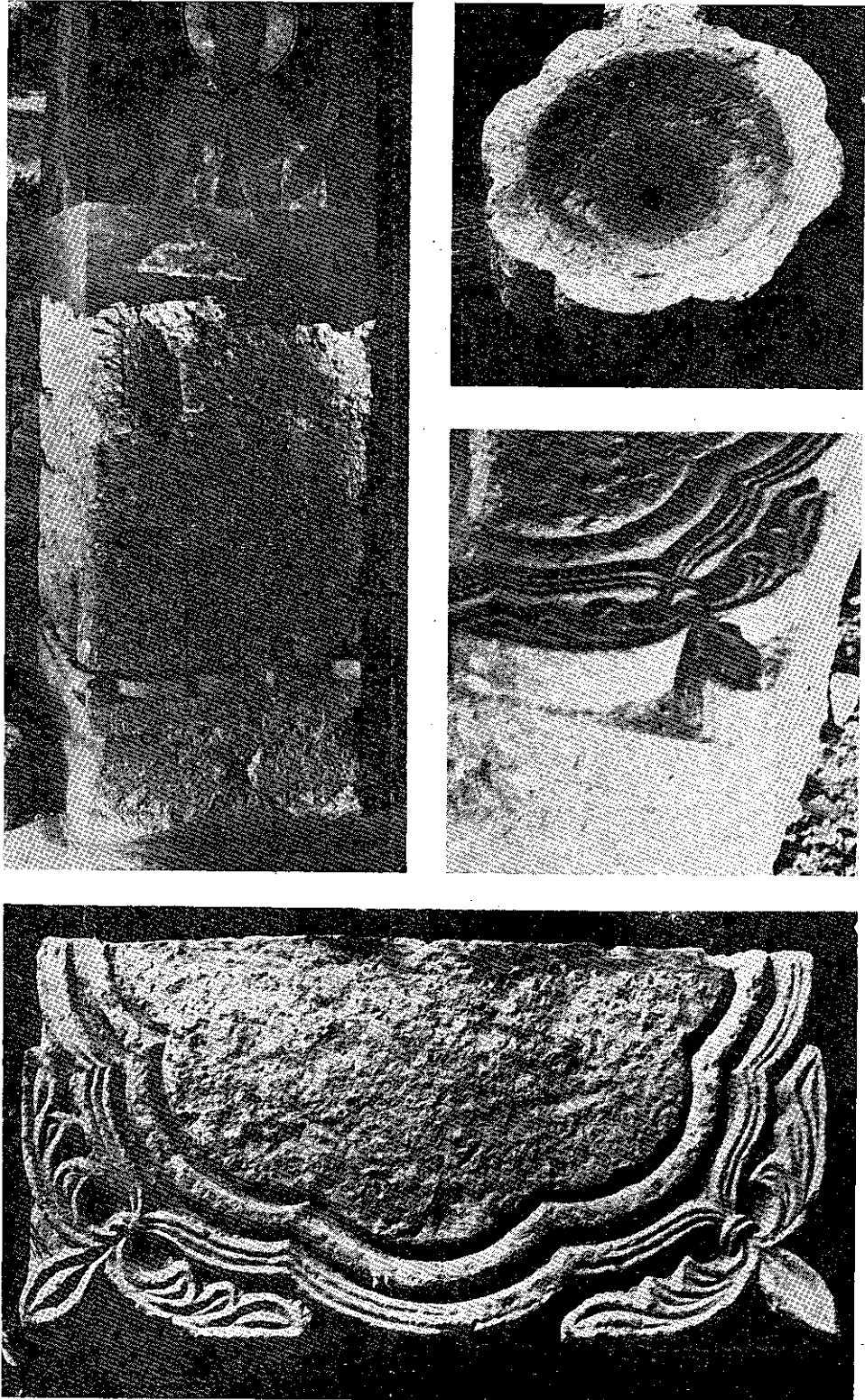
Још од времена раног хришћанства црквена хијерархија почиње да користи западни, релативно мањи простор, за оглашене, у коме су недостојни и ненаоружани хришћанском идеологијом, припремани на покорност. Због тога у овом делу цркве површине зидова обилују првенствено живописаним сценама страшног суда. За разлику од византијске цркве чији компликовани богослужбени обреди искључиво службеног карактера овакве сцене представљају на унутрашњим зидовима нартекса, романске грађевине страшни суд илуструју скулпторалном сценом на самом улазу у храм, најчешће у тимпану и на довратницима портала. Разлике у постављању ове сцене биле су оправдане. Најважнију улогу играо је избор положаја који ће појачавати ефекат.

Диспозиција нарочито манастирских цркава на Атосу, и поред доминантног места у манастирским комплексима, редовно је стешњена дограђивањем западних простора или монашких ћелија и манастирских конака. При грађењу цркава на византијском подручју се водило мало рачуна о естетском изгледу западне фасаде, јер се она ретко када могла сагледати због загушеног и тесног простора. Насупрот томе, црква на Западу је готово увек била главни део урбанистичке целине. Западна фасада је у већини случајева сачињавала најважнији обликовани елемент затворене урбанистичке композиције јавног трга, па је обилувала богатом архитектонском и скулпторалном обрадом којом се постигао јачи ефекат.

Међу најважнијим чиниоцима, који су утицали на формирање нартекса и ексонартекса, били су типични манастирских цркава. То су писана богослужбена правила, односно прописи са планом и распоредом компликованих литургијских церемонија које су одржаване у одређено време и по одређеном обреду. Типичне су уређивали ктитори за задужбине које су подизали, а све су то у основи, прерађени преводи Јерусалимског и Студијског типика³⁵⁵. Разумљиво је да су се у току средњег века текстови мењали односно прилагођавали богослужбеним програмима како на ширим црквеним подручјима тако и међу појединим манастирским комплексима. Тиме се може тумачити разноврсност функција нартекса, што је нарочито дошло до изражаја у Петковићевој анализи Студеничког, Хиландарског и Никодимовог типика³⁵⁶, у којима се запажа да су обреди у нартексима српских цркава били различити.

Сем у писаним изворима, о намени и функцији црквених нартекса сведоче и живописи на њиховим зидовима. Тако се у нартексу Свете Софије у Охриду налази на представе женских светацких фигура³⁵⁷. По свему судећи овакав иконографски распоред наговештава да су, не само нартекс Свете Софије, него и други, служили као анекси за жене³⁵⁸. У току XIII века, сахрањивање ктитора већине манастирских цркава је вршено у наосу, али увек према западној страни у простору западног травеја, уколико нису за ту сврху већ постојале бочне капеле. Крајем XIII и у XIV веку капеле нестају, а обред сахрањивања преноси се на простор нартекса. Сцене које илуструју намену бочних капела, као функционалне просторе за сахрањивање, налазе се у обема бочним капелама манастира Жича³⁵⁹ у јужној капели манастира Градац на фрагментованом остатку фреске северног зида која показује сцену транслације реликвија³⁶⁰. Такву намену су вероватно имале и бочне капеле Радослављеве приправе у Студеници затим у Милешеву, северна капела у Морачи, бочне капеле у Сопоћанима, Давидовици³⁶¹ и Бањској³⁶². Међутим, да су и нартекси служили за сахрањивање, подсећа и пример Сопоћана, у чијем је нартексу на западном зиду сцена „Јаков на одру“, а на северном „Смрт краљице Ане Дандоло“³⁶³. О оријентацији саркофага у црквама, пружају низ примера у Пећкој патријаршији. Већина заузима положај у западним травејима или у простору старог нартекса св. Апостола.

Поред низа обредних радњи које су се обављале у нартексима, занимљива је она о којој говори В. Петковић у вези са обредом крштења и освећивања воде на Богојављење. Аутор наводи да је крштавање првобитно обављано изван цркве, али је касније овај обред пренет у ексонартексе³⁶⁴. За овај податак постоје и материјални докази иако су у већини случајева оригиналне крстионице или базени за воду, лаке и fine обраде у камену, нестали из цркава. Поуздани трагови још и данас постоје у студеничком ексонартексу³⁶⁵. У спољњем, касније дограђеном нартексу манастира Грачанице, положај крстионице, иако нема сачуваних трагова, морао је бити у југоисточном делу овог простора, у непосредној близини композиције „Крштење Христово“³⁶⁶. Крстионица је добро очувана и у Даниловом ексонартексу у Пећкој патри-

Сл. 18. Остаци стопе и стабла првобитног нартекса

Fig. 18. Base et fût pilier du narthex originel. Vestige.

јаршији. Крстионица у Дечанима која данас служи за освећивање богојављенске воде, као и оне у ексонартексима Студенице и Грачанице, заузима положај у југоисточном делу нартекса³⁶⁷. Оригинална крстионица раваничког нартекса није сачувана, али њено постојање наговештава каснија, доста примитивно обрађена посуда од камена коју је оставио јеромонах Стефан. Исто тако, сачувани су и фрагментарни остаци делова крстионице у нартексу Светог Петра и Павла у Расу са потписом патријарха Арсенија IV.

Значајан је податак из Никодимовог типика, који је утицао на ближе повезивање наоса са нартексом. Ова тенденција очигледно подвлачи неопходност постојања нартекса код већих манастирских грађевина у Поморављу. По Никодиму, о Ускрсу су, на литиргији о вечерњем, после прочитаних Дела апостолских монаси излазили у нартекс и за собом затварали врата на наосу. „Јереј облачи у ђаконикону све своје одејаније и излази у нартекс са северне стране“³⁶⁸, управо на бочна северна врата на преградном зиду између наоса и нартекса. Отуда се на цркви манастира Раванице, као првом споменику ове групе, због каснијег дограђивања нартекса виде и накнадно пробијена северна врата. Оваква веза преко северног бочног улаза са наосом види се још и на Љубостињи и Манасији³⁶⁹, углавном на великим манастирским лаврама и задужбинским црквама. Код осталих сличних решења, као и код сажетих триконхоса, овај случај се не понавља. Много старији примери који показују тешњу повезаност између нартекса и наоса, налазе се на црквама јустинијановог периода византијске архитектуре у Цариграду. Међутим, ближе аналогije пружају без изузетка готово све манастирске цркве на Атосу, Лавра, Ватопед, Ивирон, Хиландар и остале. За разлику од наших, на овим грађевинама остављена су поред главног, два симетрична бочна улаза за везу између наоса и нартекса. Ова очигледна појава на светогорским, а затим и на моравским црквама, несумњиво упућује на далеки заједнички извор који је био општи и за једне и за друге, а то су утицаји типика хришћанског Истока, као што је Типик Саве Освећеног³⁷⁰, који је за српску цркву превео 1319. архиепископ Никодим³⁷¹.

Осим намене и функције нартекса, који су настали из искључиво утилитарних црквенолитургијских потреба, треба видети како су се ови делови развијали по хоризонталној и вертикалној подели у српској средњовековној архитектури. Осим Бошковићеве студије³⁷², о овоме у нашој научној литератури није било посебних ни исцрпних студија. Др М. Васић је покушао, приписујући важну улогу Никодимовом типичу, да 1319. годину одреди као годину у којој се уз наше црквене грађевине почињу да дограђују спољашњи нартекси³⁷³. Аутор је своје мишљење базирао на подацима из раније лознатих Савиних типика за Хиландар и Студеницу, на основу којих су панахиде умрлих одржаване у бочним капелама. Појавом нових прописа у Никодимовом типичу ови се обреди наводно преносе у спољашње нартексе³⁷⁴, што је и условило њихово дограђивање. Истраживачи овог проблема после Васића могли су да констатују да су цркве подизане са нартексом и ексонартексом или без њих и пре и после Никодимовог типика.

Већи број цркава у групи споменика рашке школе подигнут је заједно са нартексом који је одвојен од наоса пуним зидним платном. Волумен унутрашњег простора конципиран је као јединствена целина без подела на травеје. Сем тога, пада у очи да су спољашњи нартекси, односно ексонартекси углавном доцније дограђивани³⁷⁵.

Компликованија решења западних црквених простора наилазимо на грађевинама подизаним у првој половини XIV века. Ексонартекси овог времена се јављају као пространа решења која је требало на неки начин покрити. Зато се напушта стара концепција јединствених

простора рашких нартекса и прелази се на систем стубова и стубаца између којих се разапњала сводна конструкција. Појаву ових пространих ексонартекса покушао је да објасни др Влад Петковић. Он наводи да овакви простори припадају углавном већим манастирским црквама, које су имале службени карактер и у којима су биле сахрањиване мошти владара или каквих угледних личности³⁷⁶. Потребу за проширењем црквеног простора на византијским грађевинама Н. Мавродинов објашњава тиме што је порастао број монаха нарочито у време Палеолога³⁷⁷. Ако се осврнемо на случајеве у нашој средњовековној архитектури може се приметити да су ови простори, било да су истовремено грађени уз цркву или да су касније дограђивани, готово редовно задржавали ширину западних делова наоса, док је дубина простора ускдаћивана пропорционално ширини, односно била је зависна од саме концепције решења. Отуда је чешћи случај да су грађевине уписаног крста условљавале овакве широке и простране нартексе и ексонартексе. Насупрот томе, рашки тип грађевине сажетог крста, са релативно узаним прочељем западне фасаде, имао је нартекс чија је ширина обично одговарала ширини западног травеја.

Што се тиче споменика косовскометохијског и македонског културног наслеђа, у односу на претходну епоху одмах се примећује живост и разноврсност решења. Она су делимично условљена епохом и стилем грађења у XIV веку, када је контакт са савременим стремљењима и остварењима византијскогрчких провинција постао непосреднији. Међу македонским и косовскометохијским споменицима прве половине XIV века, ретке су грађевине са истовремено зиданим нартексом, одвојеним пуним зидом од наоса. Изузетке чине црква Милутиновог Хиландара, црква манастира Бања код Прибоја, Дечани и црква Свети Спас у Призрену³⁷⁸. Далеко је чешћи случај да је нартекс смештен у западним травејима наоса. На плану основе, овај део је архитектонски наглашен убацивањем још једног пара стубова или стубаца испод западног крака крста. Споља не ремети равнотежу маса (као код Грачанице, Љевишке, Нагоричана или Матейћа), а уколико је јаче наглашен, композицијски је изванредно повезан са деловима наоса (на пример, код Псаче или цркве Марковог манастира). Међутим, на овом богатом подручју наилази се и на грађевине са нешто доцније дограђеним нартексом, као што је црква Свети арханђели у Леснову³⁷⁹.

Слична је ситуација и са грчким грађевинама. У Мистри су неке цркве подизане без нартекса; низ малих грађевина на грчком подручју уопште га не прихвата³⁸⁰. Са нартексом увученим у западне травеје наоса саграђени су Свети Никола у Пољу и Катопанагија у Арти³⁸¹. Ни на Криту нартекс није одвојен простор већ је уклопљен у наос³⁸². G. Millet га не налази ни на подручју Анадолије, изузев стеновите области Тереме, у којој су нартекси клесани у стени као нека врста неправилних предворја. Нема их ни у јерменској области, али анекси ових грађевина, доцније дограђивани, конструисани су на специфичан начин и Millet их упоређује са „лити“, који су са Оријента пренети на Атос³⁸³.

У руској архитектури ретко се може наићи на прави нартекс³⁸⁴. У Влашкој и Молдавији нартекс је по пространству често одговарао самој цркви. Код цариградских цркава, уклапање нартекса у западне делове наоса су ређа решења и односе се, углавном, на старије облике грађевина³⁸⁵. Далеко је чешћи случај, искључиво у Цариграду, да је нартекс потпуно одвојен од наоса. Овакав облик је израстао из хеленистичке хришћанске традиције коју су цариградски мајстори искористили и интерпретирали на својим грађевинама³⁸⁶.

На црквама нашег средњовековног подручја наилази се и на друге варијанте. Често су уз грађевине са већ постојећим нартексом увученим у наос или одвојеним од њега, доцније дозиђивани и ексонартекси. Реч је о типовима ових дограђиваних претпростора, који немају никакве заједничке везе са старијим спољашњим нартексима подизаним

уз цркве рашке стилске групе споменика. Подизање ових пространих ексонартекса припада XIV веку, добу управе краља Стефана Уроша II Милутина. После хиландарског нартекса, подигнутог заједно са црквом 1303, Милутинов протомајстор Никола зида уз цркву Богородице Љевишке истовремено нартекс и ексонартекс. Сем тога, ексонартекс је решен са спратом и једном високом кулом звоником који се диже на главној осовини западне фасаде³⁸⁷. Ови западни анекси у плану Љевишке престављају новину у српском средњовековном градитељству. Истина поједини њихови елементи су се јављали и раније, али су овде први пут обједињени и дају целину новог типа грађевине. Захваљујући ексонартексу Љевишке појавили су се ексонартекси са кулама и на другим црквама, мада не на свима. Овај важан елемент, ексонартекс са кулом звоником, добиће углавном накнадно цркве са епископским столицама. Пада у очи да се после љевишког ексонартекса, ови простори редовно дограђују са једном кулом, да су типа отворених портика и да су тек касније затварани према спољашњости. О огромном утицају Љевишке на млађе споменике сведочи еволуција њених појединих облика чак и у формирању моравских цркава.

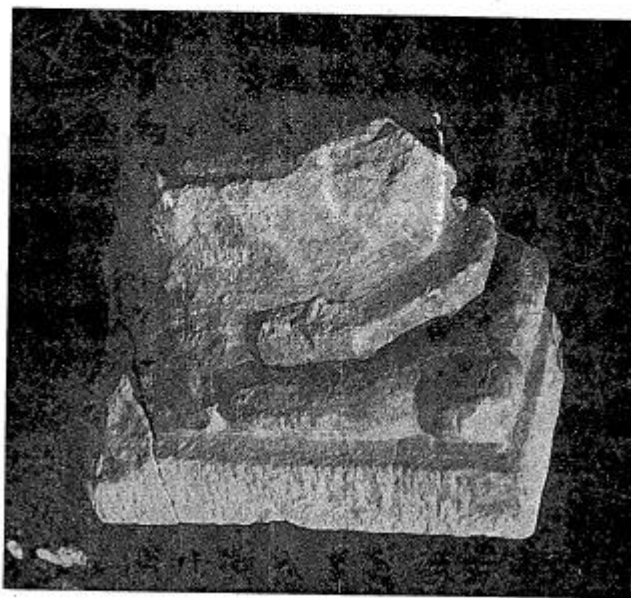
После призренске цркве, око 1313. или 1314, охридски епископ Григорије дограђује сличан двоспратни ексонартекс уз западну фасаду Свете Софије, али са два ниским кулама распоређеним на бочним странама. Конципиран као монументална, изванредно компонована и пропорционална грађевина, Григоријев ексонартекс преставља ремек дело времена, па и епохе у којој је подигнут.

Следећи концепцију љевишког ексонартекса, саграђен је и ексонартекс уз цркву манастира Грачаница. Најпре је, до 1315. године³⁸⁸, на остацима једне старије грађевине сазидана црква са унутрашњим нартексом и простором за катихумене изнад њега. Живопис цркве је био завршен до 1321. године, када је у ал фреско техници исписана Милутинова повеља на западном зиду ђаконикона³⁸⁹. У погледу датирања ексонартекса, ствар стоји сасвим другчије. Др В. Петковић, без одређених доказа, наводи да је ексонартекс „дозидан врло брзо после довршења цркве“³⁹⁰. G. Millet и Ђ. Бошковић узимају као могућност да је саграђен за време епископа Симеона, 1383. године³⁹¹. Међутим, резултати истраживања која сам обавио на овом делу грађевине 1963, иду у прилог претпоставци да је раније дограђен. Према њима, датација грачаничког ексонартекса би се приближила Петковићевом везивању за непосредни завршетак радова на цркви, између 1321. и 1330. године³⁹².

Концепцију отвореног ексонартекса са кулом звоником извео је Данило око 1329. у Пећи, повезујући све три црквене грађевине изванредно монументалним простором³⁹³. У погледу решења основе, он је у попречној осовини интерполовао низ од седам стубаца и стубова и на тај начин добио два пута по шест квадратних травеја распоређених по ширини. На резаној каменој пластици осећа се зрелији и у већој мери рутиниран рад грачаничких клесара.

Овај тип отвореног ексонартекса је дозиђиван и уз грађевине старијег порекла, као што је случај са Сопоћанима и Жичом. Разлог дозиђивању свакако да лежи у новој намени ових грађевина, за епископска седишта. Испред сопоћанског спољнег нартекса се диже висока кула, звоник, која наговештава епископску столицу са потпуно истом диспозицијом као и код Жиче. Време подизања овог нартекса не може тачно да се одреди. Шире посматрано, то би могло да буде време Стефана Уроша III Дечанског, у сваком случају пре Стефана Душана. На остацима зидова и елегантних стубаца ексонартекса налазе се остаци сачуваног живописа из Душановог времена³⁹⁴. Зазидани отвор на кули преко кога прелази овај живопис, управо наговештава да је дограђивање ексонартекса обављено пре Душана.

Овом типу припада и ексонартекс Жиче³⁹⁵. Др В. Петковић је био мишљења да је онај стари ексонартекс био подигнут у вези са једним,

Сл. 19. Делови архиволти двојних бочних arkada и стопе стубова Лазаревог нартекса

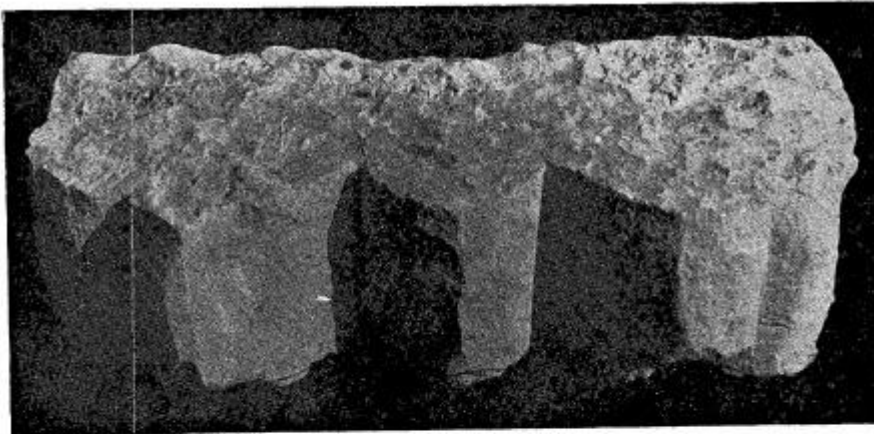
Fig. 19. Archivoltes des arcades latérales et soubassements du narthex de Lazar. Fragments.

крупнијим савременим догађајем, који се одиграо у Жичи. Петковић сматра да је био саграђен за крунисање Првовенчаног или поводом преноса његових посмртних остатака у Жичу. Сем тога, аутор налази да је овако простран нартекс био неопходан за архиепископску цркву³⁹⁶. Ћ. Бошковић такође наводи да је ексонартекс ове цркве подигнут још за Савиног живота³⁹⁷ и побија мишљење М. Васића, који је био склон да подизање ексонартекса одреди у време после појаве Никодимовог типика, односно после 1319. године³⁹⁸. Чињеница је да је Жича имала врло рано ексонартекс, као што су га имали Студеница и Милешево али овај жички је највероватније био рано порушен приликом напада Дрмана и Куделина. После овог рушења, његови облици се нису могли довољно одређено идентификовати, нити реконструисати на основу оно мало пронађених темеља и сачуваних делова куле звоника³⁹⁹. Међутим, не треба прећи преко податка на који указује М. Васић⁴⁰⁰, на писање Даниловог биографа о томе да је дазиђивање куле извршено за време Данила II⁴⁰¹. Овај податак пружа могућност да се претпостави да је сем куле рађено и на ексонартексу. У то време овај део грађевине је могао да добије неке нове облике, утолико пре што жички, као

и сопоћански, одговара савременој концепцији пространих ексонартекса са кулом, подизаних у првој половини XIV века.

Проглашењем Прве српске архиепископије са седиштем у Жичи, црквена организација била је подељена на осам епископија⁴⁰². Већ крајем XIII и почетком XIV века, померањем државних граница на рачун освојених јужних територија, повећао се и број епископских седишта. Отуда није искључено да су се уз манастирске цркве, које су биле седишта ових високих црквених личности, дограђивали ови пространи ексонартекси са кулом која попут старе рашке традиције, обележава епископску столицу, што је својствено српском средњовековном поручју. Постоје поуздани подаци о томе да су седишта епископа била: Љевишка, Св. Софија у Охриду, Патријаршија, Грачаница, Жича и Бањска⁴⁰³. Архитектонски облици ових ексонартекса су за праћење порекла раваничког нартекса неопходни. Отворени спољни нартекси ових цркава представљали су важну карику у еволуцији облика који се јављају око средине, а нарочито у другој половини XIV века.

Порекло њихових облика ван наших територија, не треба далеко тражити; они се могу наћи на старијим грађевинама у Цариграду⁴⁰⁴, у Грчкој⁴⁰⁵, на Атосу⁴⁰⁶ и у Солуну⁴⁰⁷. Поред тога, било је и извесних утицаја светогорских „лити“. То су простори углавном накнадно догра-

Сл. 20. Камени фрагмент ступца са колонетом у средини и стопа средње бифоре старог нартекса

Fig. 20. Pilier à colonnettes. Fragment en pierre. Partie inférieure de la baie de l'ancien narthex.

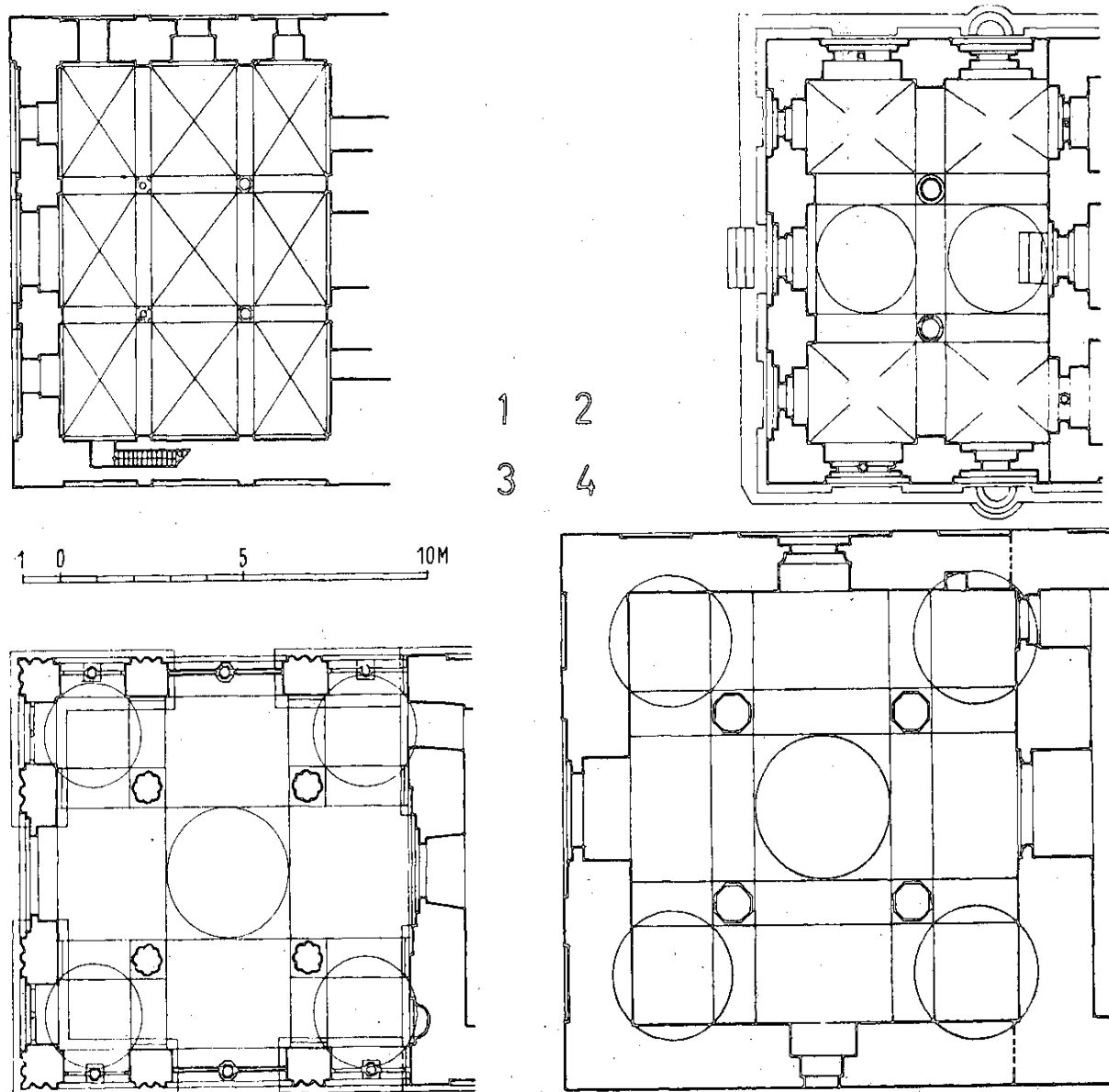
ђивани уз атонске велике лавре са правилно одмереном поделом простора на квадратне или правоугаоне травеје. Сваки овакав простор обично је дељен са по два стуба, чешће на Атосу⁴⁰⁸, на шест једнаких травеја, или са по четири стуба, као што је случај у Солуну⁴⁰⁹ и код нас нарочито у време Лазара, са поделом на девет травеја (Т. XXII, сл. 21). У овом погледу је посебно интересантно решење Св. Илије у Солуну. Грађевина целокупном својом архитектуром представља редак прелазни тип, који манифестује облике атонских цркава и њихових „лити“ изван домена Свете горе. У основи њеног нартекса јасно је изражена концепција правоугаоног простора издељеног на девет приближно једнаких травеја. Сваки за себе је покривен крстатим сводом, чија је конструкција била најпогодније решење за градитеља да би, на спрату изнад источних травеја нартекса и западног травеја наоса, извео простор за катихумену, као што је случај и на Грачаници⁴¹⁰. Насупрот светогорским нартексима који никада нису имали спрат са катихуменом, овај елемент на Св. Илији је производ укрштених утицаја грчке провинцијске школе.

У градитељству после краља Милутина је престало дограђивање великих и пространих ексонартекса са кулом звоником. Изгледа да је потреба за оваквим просторима до тог времена била задовољена. Краљ Милутин, умешан политичар, ктитор великог броја саграђених или обновљених цркава, после освајања јужних територија свакако да је морао са црквеном организацијом, која је знатно јачала под утицајем источњачког монаштва⁴¹¹, да изврши територијалну реорганизацију црквене управе. Отуда је био могућ већи број епископских седишта, која су том приликом била маркирана пространим ексонартексима и кулама звоничима. У овом периоду оваква места су била обележена са по једном кулом, за разлику од ранијих рашких епископских цркава, које су добијале обично по две куле, под утицајем приморске романске концепције.

Већ за време краља Стефана Уроша III и Стефана Душана прелази се на нове облике нартекса. Ови простори, подизани у њихово време, послужили су као прелазна карика у континуитету еволуције отворених нартекса. На њима се запажају сви архитектонски елементи претходних грађевина ове врсте, а у исто време и елементи који су до били коначне облике на познијим нартексима Лазаревог времена. Пре свега, овај тип нартекса је одиграо важну улогу приликом формирања нартекса са звоником истовремено зиданим уз облике грађевина сажетог триконхоса.

ТИП МОРАВСКОГ НАРТЕКСА И ЊЕГОВО ПОРЕКЛО

Један од првих прелазних типова нартекса, грађених непосредно пред појаву моравских споменика, је онај који је саграђен истовремено са црквом манастира Бања код Прибоја (сл. 22)⁴¹². Отприлике истих година је подигнут нартекс са црквом Св. Никола у комплексу Душанових Светих арханђела и дограђен је нартекс уз цркву Леснова. Први одговара времену зидања Светих арханђела 1343—1349. године⁴¹³, док је нартекс Леснова призидан 1349. године⁴¹⁴. Сличну концепцију, са куполом изнад средњег травеја, имају још и Псача из 1358. године⁴¹⁵ и Марков манастир из 1371. Овом типу припада и нартекс Светог Димитрија у Велесу. Његову карактеристично изведену конструкцију куле на спрату запазио је Ђ. Бошковић и подвукао значај овог решења особито интересантног за формирање куле изнад моравских нартекса⁴¹⁶. Није довољно одређено време настанка цркве подигнуте заједно са нартексом. Ђ. Бошковић сматра да „без двоумљења“ припада другој половини XIV века⁴¹⁷, а В. Марковић добу „самосталности“, што значи пре 1391, када је Скопље пало у турске руке. На другом месту Марковић каже да се неки велешки манастири помињу пре 1348. године⁴¹⁸. А. Дероко ју ставља у другу потовину XIV века⁴¹⁹, а Ђ. Бошко

Сл. 21. Основе нартекса Св. Илије у Солуну (1), ексонартекса у Хиландару (2), нартекса у Раваници (3) и Манасији (4).

Fig. 21. Plans des narthex: 1. St. Elie à Salotnique. 2. Exhonarthex à Chilanidari. 3. Narthex à Ravamica. 4. Manasija.

вић помишља да није немогуће да се ова грађевина може идентификовати са Светим арханђелима из 1350. које је Душан приложио својој призренској задужбини⁴²⁰. Но, и поред тога што настанак ове грађевине не може да се довољно тачно утврди, јасно је да је она или претходила или била савременик првих моравских грађевина.

Ма колико ови облици нартекса припадали одређеном типу нартекса са куполом, моравски мајстори су конструисали свој модел специфичног карактера. Међу претходницима се не налази ни један за који би се могло рећи да је послужио као директни узорак, али зато сваки садржи поједине елементе, који су се касније развили и оформили. Они сви заједно наговештавају нове облике, које је градитељ у долини Мораве умео синтетички да повеже у нову целину, карактеристичну за Лазарева грађевине. Већина је решена у облику уписаног

крста сажете варијанте, с тим што су им попречни краци крста покривени сводовима, док су подужни уочљиво краћи од попречних. Тако код већине случајева видимо да је поткуполни простор отворен и чист до саме калоте кубета, изузев онога на Св. Димитрију у Велесу, код кога је унутрашњи простор подељен на приземље и спрат. Његови облици куле са спратом решени су са свим архитектонским елементима, који указују на јасну намену куле звоника.

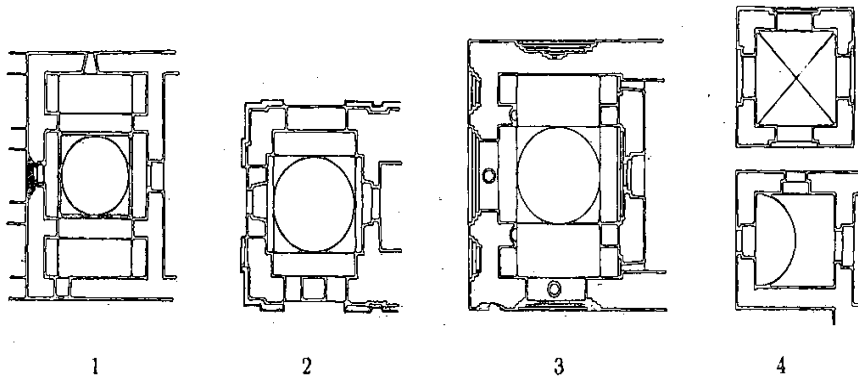
Међутим, купола изнад ових нартекса је могла да буде са плитким и слепим тамбуром, без прозорских перфорација, а исто тако и са прозорским отворима. Са слепим тамбуром, односно без прозора, као што је случај на раваничком нартексу, првобитно је била купола на нартексу манастира Бања код Прибоја⁴²¹. Касније, Душанови мајстори су могли, репродукујући у основној концепцији архитектуру Бање на комплексу Светих арханђела, да подигну отворени нартекс са слепим кубетом уз Светог Николу. Они су на оваквом решењу вешто и умешно спојили односно комбиновали елементе отвореног портика и нартекса Бање. Према томе, није искључено да је на нартексу Св. Николе могла да буде подигнута слепа купола⁴²². Нартекси Леснова и Псаче су са куполама на тамбуру, али са отворима. Нартекс Марковог манастира је као и његови претходници са слепом куполом, док нартекс Св. Димитрија велешког чини још један корак ближе моравским.

Кула звоник јавља се веома рано, на првим споменицима српске архитектуре. Најпре се подижу цркве са по две куле са западне стране, фронтално постављене према аксијалној осовини грађевине. Такви су били Св. Трифун у Котору, Свети Никола код Куршумлије, Страцимиров Градац на Морави, данас чачанска црква, затим Мирослављева задужбина св. Петра у Бијелом Пољу, Ђурђеви стубови код Новог Пазара и у Будимљу, и Бањска⁴²³. Ексонартекса са једном куполом грађени су за време краља Милутина. Између једних и других, у погледу на завршетке кула, морало је да буде неке везе. Нажалост, многе од њих су временом страдале, тако да нема довољно поузданих података, али се ипак на основу појединих елемената дају сагледати њихови првобитни облици.

Најстарије порекло ових облика у нашем средњовековном наслеђу налази се на остацима јужне куле цркве Св. Никола код Куршумлије⁴²⁴. Изван српских територија, још нешто раније кула звоник се јавља на цркви Свети Спас на врелу реке Цетине, у Бискупији код Книна⁴²⁵ и у Бугарској на Асеновој цркви Станимаки⁴²⁶. Међутим, начин на који је завршена кула Светог Николе куршумлијског, утицао је на лјевишки звоник⁴²⁷. Најзад, звоник лјевишког ексонартекса је постао узор осталим звоничима прве половине XIV века. Врло је могуће да су по њему саграђени и звоници грачаничког и пећког ексонартекса. Истина, оба су касније порушена и могу се идентификовати на основу историјских и материјалних података. На Грачаници постојање куле индицира млађи звоник у једном дрворезу из 1539. године⁴²⁸. Пећку кулу звоника илуструје ктиторев модел у цркви Света Богородица. На њему се јасно виде звона кроз бифоралне отворе последњег спрата. Данилов биограф говори чак и о томе да су звона наручена на Приморју и да су пренета у Пећ са „многим трудовима“⁴²⁹. Није искључено да је овакве завршетке кула имала Жича за време каснијих Данилових преправки, а и ексонартекс Сопоћана. После звоника Лјевишке и осталих цркава из Милутиновог времена, на сличне завршетке кула наилази се, истина ређе, у Македонији на Св. Димитрију у Велесу, а пред крај XV века и на цркви Поганова.

У предстојећој анализи пратиће се даља еволуција нартекса у другој половини XIV века, односно облика који су усвојени у моравској архитектонској школи.

Међу наслеђеним архитектонским елементима из претходне епохе, од посебног су значаја они који су утицали на формирање завршетка куле изнад нартекса, само они нису подједнако утицали на све

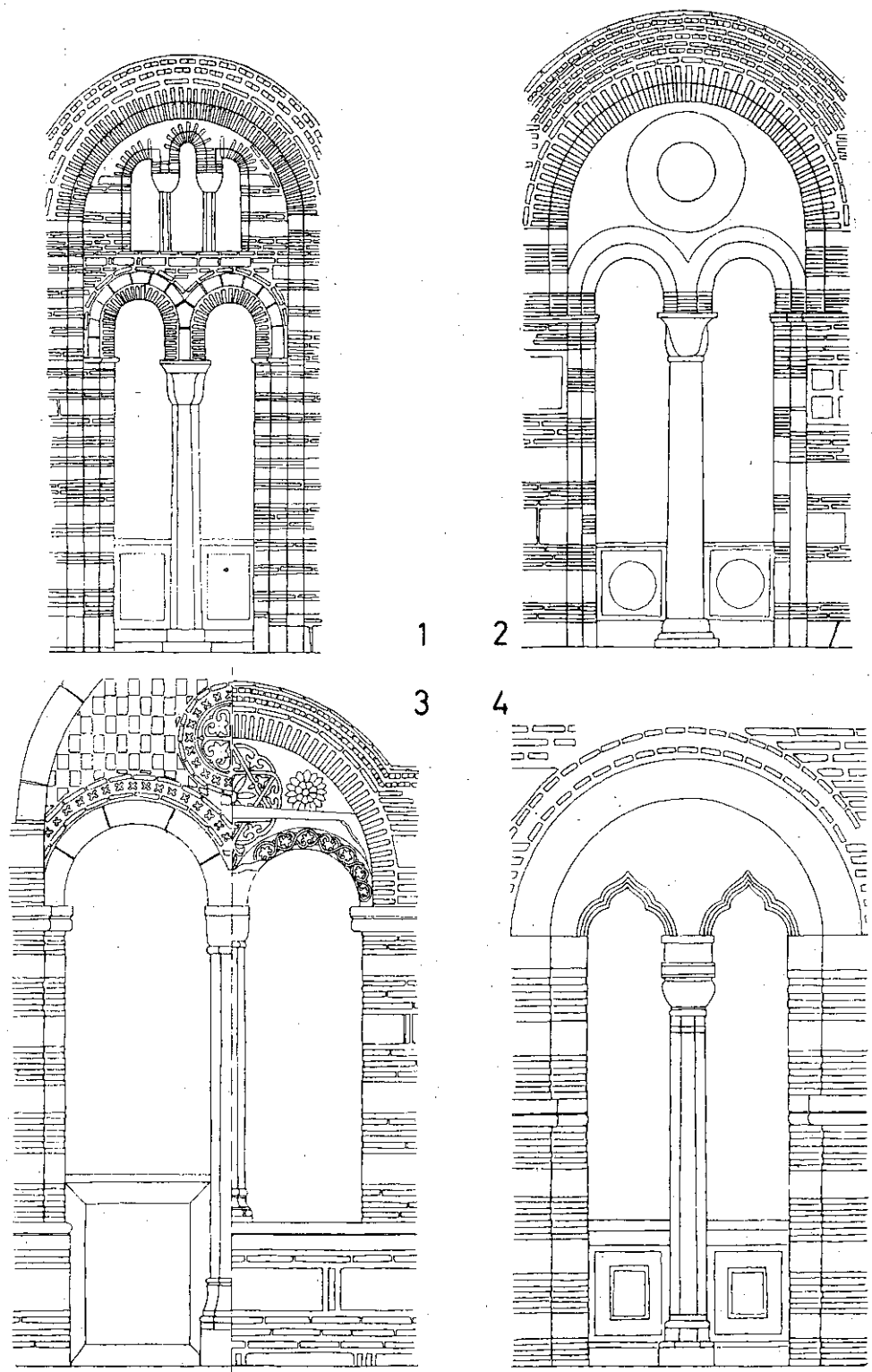

Сл. 22. Основе нартекса цркве Св. Никола код Прибоја (1), цркве Св. Никола код Призрена (2), Леснова (3) и Св. Димитрија код Велеса (4)
 Fig. 22. Plans des narthex: 1. Eglise de St. Nicolas près de Priboj. 2. Eglise de St. Nicolas près de Prizren. 3. Eglise à Lesново. 4.. Démétrius près de Veles.

споменике. Неки од њих, као што је црква манастира Раванице или Манасије усвајају моделовани тип пространих отворених нартекса са куполом, док нартекси уз сажете триконхосе добијају облик сличан завршетку љевишког, пећког или велешког звоника (сл. 21 и 22). Овакав облик запажа се најпре на нартексу Лазарице⁴³⁰. Слично поменутих звоничима, на свакој страни лазаричине куле, налазе се архиволте са озупчаним византијским венцима, који уоквирују велике бифоре. Изнад ових архиволти диже се ниско кубично постоље. Ови облици разликују се по томе што је завршетак на Лазарици квадратне основе, док је на Љевиши кружне основе. М. Васић је тражећи аналогије за лазаричино кубе изнад нартекса узео као пример звоника Данилов пирг уз ексонартекс у Пећи⁴³¹, који је, бар према изгледу на живописаноме моделу, нарочито у погледу бифоралних отвора на последњем спрату, још ближе решењу Лазарице. Кубе нартекса Каленића је аутор рестаураторских радова Ђ. Бошковић обновио на основу малог броја сачуваних података сматрајући да његов првобитни изглед није у потпуности решен⁴³². И на другим грађевинама мало је ових делова сачуваних. Тако су од, првобитног нартекса Неупаре сачувани само доњи делови, док је горњи део касније дограђен. Исти је случај и са Љубостињом и Новом Павлицом. Обе су, сигурно, имале спрат са некаквим завршетком, о чему сведоче сачувани трагови степеништа. У Љубостињи степениште се налази у североисточном и добрим делом у источном зиду, а у Новој Павлици чији је кров доцније обновљен⁴³³, у северном зиду нартекса остатке таквог степеништа је нашао С. Ненадовић⁴³⁴. Црква манастира Велућа је такође могла да има изнад нартекса ниско кубе као и Лазарица, што ће се вероватно утврдити приликом радова који се буду изводили. Нартекс Сисојеве цркве имао је спрат. О томе сведочи модел у рукама ктитора⁴³⁵, по коме се да закључити да је горњи спрат био са кулом звоником која се при врху завршавала широким отворима⁴³⁶. На Враћевшници изнад отвореног прилазног трема, се диже, уместо ниског кубета, висока кула звоник.

Бочни отвори типа бифоре (сл. 23) су други елемент који нарочито карактерише моравски нартекс. Такви отвори су по средини подељени обично октогоналном, ређе кружном колонетом. На доњем крају, колонета се ослања на стопу, док се са горње стране завршава капителом. Оба отвора била су затворана транзеном рађеном у штуку и перфорираним окулусима са стаклом у боји. Порекло овог типа отвора је везано за појаву отворених ексонартекса, који су подизани готово истовремено на косовскометохијском, македонском и грчком подручју, а нарочито у Цариграду и Солуну.

Најранији облици који се приближавају моравском типу налазе се, 1303, на Милутиновом нартексу у Хиландару. Извесни елементи

Сл. 23. Облици двојних отвора на нартексу и ексонартексу Хиландара (1 и 2), на Раваници, средњи и бочни двојни отвор (3) и на Св. Стефану у Крушевцу (4)

Fig. 23. Doubles baies. Nartex et exonarthex à Chilandari (1 et 2), à Ravandca (3) et à St. Etienne à Kruševac (4).

бифоралних отвора на овом нартексу очигледно припадају савременом стилу и укусу градитељства, као што су лучни завршеци са надвишеним центрима и трифорним отворима изнад, у пољу широког лучног тимпана, разуме се, без декоративног каменог украса. Моравски градитељи и клесари задржавају основну концепцију овог архитектонског елемента, али га много живље обликују. Они задржавају парапетне плоче, архиволте украшавају плиткорелефним плетером, а уместо обичних прозорских отвора у средини живописног тимпана, уграђују округле прозорске отворе, такозване розете, перфориране у једном блоку камена. Такав пример налази се на истом споменику, у ствари, на доцније дограђеном ексонартексу Хиландара (сл. 23). Мало је необично да овај тип бифора затворених транзенама и парапетним плочама, Милутинови и Данилови мајстори градитељи не пренесе на своје остале споменике. Требало је да прође пуних седам деценија па да Лазареви градитељи, највероватније под утицајем угледних хиландараца у току њиховог тешњег контакта са Србијом, овај архитектонски елемент пренесу на споменике моравске епохе. Истина, било је бифоралних отвора на ексонартексима црква на Косову и Метохији, у Македонији и Грчкој у првој половини XIV века, али њихови облици само претходе, својим релативно грубим, једноставним и монументалним формама, моравском типу рафиниране, богате декоративне обраде иза које се губи монументалност. Најближи претходници на средњовековном српском тлу су двојни отвори на нартексу Св. Николе у комплексу Светих арханђела код Призрена и на дограђеном нартексу Светих арханђела у Леснову⁴³⁷, из истог времена. Међутим, њихови облици нису довољно испитани, па се не може са сигурношћу говорити и о њиховим детаљима.

И овога пута неће се ићи далеко за аналогијама. Мотив полукружних ниша засецих бочно на западним фасадама Лазаревих цркава, није непознат у византијској метрополи, а ни претходницима на српскомакедонском подручју. Поред византијских цркава на којима је овај мотив налазио места у већини случајева на источној и западној фасади, на јерменогрузијским споменицима било га је на свима фасадама. На јерменогрузијским споменицима њихова функција је конструктивна и логична, док је на византијским црквама претежно декоративног карактера. На Кавказу ове нише на фасадама растеређују и у исто време оживљују пуне и тешке зидне масе, у Цариграду и Солуну рашчлањују западну фасаду и чине саставни део њене композиције. На цркви Богородице Памакариснос (Фетије џамија) има их између широких прозора у свим трима зонама⁴³⁸. На крају XIII и почетком XIV века укомпоноване су на западној фасади ексонартекса Св. Тодора. Две истичу портал, док су друге две распоређене на северном и јужном крилу ове фасаде⁴³⁹. На дозиданом ексонартексу патријарха Нифона на Светим апостолима у Солуну који доста подсећа на ексонартекс Св. Тодора, полукружне нише фланкирају улазни портал⁴⁴⁰.

Милутинови мајстори на овај мотив нису обраћали пажњу, па га зато и нема на њиховим грађевинама. У исто време, њихови савременици њиме украшавају монументалну западну фасаду Григоријевог ексонартекса у Охриду.

Већ у северној Македонији, око средине XIV века, ниша постаје на западним фасадама један од елемената украса. Има их на црквама подигнутим углавном на територијама Вукашинових и Маркових земаља, као што су Света Богородица у Кучевишту саграђена око 1348, црква Марковог манастира и црква манастира Андреаш.

У долини Мораве, мотив полукружних ниша није употребљаван на свима грађевинама. Углавном се налази на моделима Лазаревих пратомајстора који су градили ослањајући се непосредно на косовскометохијску и македонску традицију. Први пут се јављају на западној

фасади Раваничке цркве, затим на Лазаричином нартексу, на нартексу манастира Велуће и нешто касније на Каленићу. На другим споменицима које су највероватније градили мајстори школовани у приморским центрима из којих су понели технику грађења у камену, овај мотив нестaje.

*РЕКОНСТРУКЦИЈА ОБЛИКА
РАВАНИЧКОГ НАРТЕКСА*

Сви побројани елементи пружају изванредне могућности за реконструкцију. Ниже очуване партије спољних зидова, заједно са стопама унутрашњих стубова, већ у приличној мери наговештавају горњу конструкцију. У општим цртама јасно се истиче у основи крстообразно решење са ниским, по свему судећи, слепим кубетом. Овом решењу одговара и композиција фасада са распоредом отвора. Свака од ових трију фасада маркирана је са по једним средњим бифоралним отвором на нивоу терена и са по два бочна, такође бифорална отвора на парапетним зидовима.

Ниже партије зидова са средњим отворима, према подацима добијеним на објекту, одступају од представе на моделу нартекса. На њему су представљени средњи отвори као да силазе само до висине банка. Међутим, према налазима у сондама зидова, хоризонтални банак је по средини пресечен (Т. XXII, XXIV и XXV).

Ступци између двојних отвора исто тако почињу са банка. Њихово место је фиксирано у односу на унутрашње стране средњих отвора, што се могло утврдити на налазу с јужне стране (сл. 17—20). Димензије су им такође одређене на основу профилисаних блокова тесаника извађених из Стефанових зидова. Најбоље очуван примерак је извађен из западног зида са северне стране и показује пуну архитектонску меру са ширином од 1,20 м. С предње, фасадне стране тесаник је обрађен са једном полукружном колонетом, исклесаном у месу камена симетричним зарезима с обе стране.

Архитектонске мере по хоризонталном пресеку и висини отвора се могу добити рачунским путем, користећи димензије пронађених елемената за реконструкцију. За анализу јужног фасадног зида има највише проверених података. Источни део парапетног зида износи 3,67 м. На њему се, према средњем отвору, налази испуст у облику сокла од 15 см. Ако се постави, камени блок профилисан колонетом који одговара ширини ступца по мери од 1,20 м., добија се ширина источног отвора од 2,32 м. у архитектонским мерама. Средњи отвор између остатака парапетних зидова је 2,72 м. У горњем делу изнад ових зидова је шири, и то за оба исупста по 15 см., што укупно износи 3,02 м. Западни део парапетног зида је дужи од источног за 78 см. Ово долази отуда што је градитељ на њему имао да смести два ступца са отвором између њих, док је на источном парапету имао само један стубац, а уместо другог је искористио западни зид цркве. Укупна дужина овог парапетног зида износи 4,32 м. Ако се овој мери одузме ширина два ступца, 1,20 + 1,20 м. и оба бочна парапетна испуста по 15 см., остаје ширина двојног отвора, 1,62 м. Произилази да је источни отвор шири од западног за 70 см.

Док северна фасада нартекса одговара јужној фасади по распореду отвора, композицији, па и по димензијама, догле је западна фасада исто тако компонована, само са нешто ужим димензијама бочних отвора. Сондама у северној половини западног зида откривен је такође стари део парапетног зида, који се пружа по дужини од 4,10 м. Ако се од укупне дужине западне фасаде (10,98 м) одузму две дужине парапетних зидова (8,20 м), добија се мера чистог отвора, 2,78 м. Исти овај отвор, мерен са унутрашње стране, износи 2,72 м., што одговара ширини средњег отвора на бочним странама, на северној и јужној. Без сумње, у оквирима средњег отвора се налазио главни портал, коме је

морала да буде посвећена нарочита пажња при обради. Бочни отвори су одговарали приближним мерама бочних двојних отвора на северној и јужној фасади По прорачуну изведеном на основу података које пружа остатак парапетног зида са северне стране, чист отвор од зида до зида износи 1,55 m.

Сваки стубац се одозго завршавао профилисаним венцем, који је био обрађен са торусом и плочом. Венци су истовремено били прилагођени профилима самих стубаца Њихова профилација у потпуности одговара, и по облику и по димензијама, конзолама откривеним на западном зиду цркве. Зато се очигледно намеће као једино могуће решење, да су ови венци одозго завршавали ступце и то на висини откривених конзола. С горње стране, сваки од ових венаца је носио архиволте, које су полукружно обилазиле поља тимпана двојних отвора. Један овакав венац служио је као ослонац за по две архиволте.

Распони отвора су диктирали и саме распоне архиволти. Изнад средњих отвора, архиволте су најшире и у сваком случају су доминирале по висини у односу на бочне архиволте са стране. Оне су истовремено маркирале унутрашњу сводну конструкцију Кракова крста, који су се истицали у крововима. Бочне архиволте, диктоване распонима њихових отвора, биле су релативно уже. За разлику од западних, на бочној северној и јужној фасади, источне архиволте су уоквиравале нешто шире отворе. Ова неуједначеност и одступање од строге симетрије при компоновању бочних фасада, очигледно су се испољиле и на самоме моделу, где је зограф показао да је добро уочавао и објективно преносио оно што је видео.

Решење горњих делова старог нартекса изнад лучних архиволти зависило је умногом од решења основе. Без двоумљења, концепција крстообразног плана основе је морала да буде испољена и у крововима. Најсигурнији доказ за изглед горњих делова пружа сам модел нартекса (Т. XII). У средини, на пресеку надвишених кракова крста, диже се купола, по свој прилици са релативно ниским тамбуром без прозора. И овај податак пружа сликар ктиторског модела, на коме јасно диференцира куполе на цркви са високим тамбурима и прозорима од ниске и широке куполе, без прозора на нартексу. Изгледа да ово није случајно, јер се не ради о једном потезу четке при коме би било двоумљења. И у овом случају, прецизност живописа је очигледна.

Концепција унутрашњег простора умногом је зависила од решења основе. Елементи конструкције као што су стубови, носећи луци и сводови могу се реконструисати једино на основу висине, коју показују четири првобитне конзоле на западном зиду цркве. Две унутрашње конзоле, намењене да прихвате подужне луке разапете између њих и стубова, одређују врло значајан елемент који служи као полазна тачка за распоред свих осталих детаља у општем склопу унутрашњег конструктивног система. Обе ове конзоле које је искористио и Стефан постављене су тачно према источним стубовима и нису имале никакву другу функцију осим да носе лукове који су делили средњи, источни травеј, од бочних угаоних травеја. На тај начин се за реконструкцију добила висина унутрашњих стубова и висина темена лукова, који су зависили од њихових распона. Није искључено да су са истом конструктивном улогом постојале конзоле уграђене и у ступце бочних зидова са северне и јужне стране. Иако нема довољно поузданих доказа о њима, пошто су ти делови зидова били порушени, ипак Стефанов нартекс говори у прилог овој претпоставци. Није искључено да се Стефан сећао првобитног изгледа унутрашње конструкције, тако да је старе конзоле извађене из рушевина поставио у своје зидове, да би разапео попречне лукове. На тај начин је угаоне травеје, аналогно старом распореду, одвојио од простора под крацима крста⁴⁴¹.

Обимни зидови нартекса су сведени на осам снажних, профилисаних стубаца, са горњих страна повезаних луковима. Они су, углав-

ном, носили сва оптерећења горње конструкције. Отвори између стубаца су били преграђени транзенама и декоративним бифоралним оквирима рађеним у камену. Све заједно је остављало утисак лаке и смеле конструкције, перфориране многим отворима. За конструкцију ових лаких преграда, пружа податке сонда на североисточном углу нартекса. Фреска старог живописа, која се подвлачи испод Стефановог зида, завршава се црвеном ивицом на 45 cm од спољне површине фасадног зида цркве. Имајући у виду да су зидови старог нартекса били у равни фасада цркве, може се закључити да је затварање двојних отвора морало да буде сведено на меру од 45 cm. дебљине, то јест, да је камена испуна била за 50 cm повучена од унутрашње површине зидова нартекса. Овај податак сведочи да су унутрашњи зидови били такође живи и са пуно отвора као и спољњи. С доње стране, по њиховом обиму је обилазио ниски камени профилисани банак, који се прекидао по ширини сваког средњег отвора чији су трагови сачувани.

Унутрашњост нартекса се купала у изобиљу светлости. Није јој било тешко да нађе пут до ентеријера преко многобројних окулуса на транзенама двојних отвора. Уместо мрачног простора који је некада сугерирао верницима мистику, овде је тај ефекат замењен дифузном светлошћу пропуштаном кроз разнобојне филтре окулуса.

**РАВНИЧКИ НАРТЕКС И
ХИЛАНДАРСКИ
ЕКСОНАРТЕКС
ВРЕМЕ ДОГРАЂИВАЊА**

Већ дуже времена се поставља питање уже хронологије хиландарског ексонартекса и његовог односа према првим грађевинама Лазарева Србије. Услед недостатка историјских докумената, време настанка није могло да се тачније одреди. G. Millet пише да га је саградио кнез Лазар између 1372. и 1389. године⁴⁴², а В. Петковић, „да је кнез Лазар уз цркву у Хиландару . . дозидео спољашњи нартекс⁴⁴³. Ћ. Бошковић га убраја међу моравске грађевине Лазаревог времена и за *terminus ante quem* узима 1389. годину⁴⁴⁴. А. Дероко, наводи да је подигнут „по налогу кнеза Лазара“, што значи да је саграђен у Лазарево време, а Ћ. Бошковић и Љ. Караман постављају питање доње временске границе зидања хиландарског ексонартекса. Они сматрају да би његово датирање у раније време било „од особитог значаја за даљи развитак моравске школе“, како каже Ћ. Бошковић, односно, да би се у том случају нужно наметнуо закључак „да је градитељ Лазарице уједно са триконхосом преузео из Хиландара декор“⁴⁴³.

У тексту је већ било речи о томе на који је начин и којим путем у архитектури грађевине усвојен облик моравског триконхоса. Кроз анализу еволуције архитектонских облика доказано је шта су Лазареви градитељи усвојили из претходне традиције и на који су начин укрестили домаћу традицију са новим, светогорским елементима. Такође, се видело како је релативно брзим темпом почела да се развија градитељска делатност. Нешто мало касније, освртом на камени декоративни украс, пошто се у целини сагледа анатомија моравског модела грађевине, приближићемо се закључку, да су и архитектура и камена пластика дуговале пре свега домаћој традицији и византијским утицајима.

Хиландарски ексонартекс је највероватније подигнут за време кнеза Лазара. О томе је писано, и о томе јасно сведочи његова сличност са грађевинама Поморавља, а посебно са архитектуром равничке цркве у извесним детаљима или далеко више са њеним нартексом.

На основу Лазарева повеље Хиландару са потписом патријарха Спиридона, Хиландар је добио нека села, али се из даровнице не види којим поводом. Зато би се могло претпоставити да је она исписана у вези са ктиторским даривањима поводом дограђивања ексонартекса, као што је то био обичај приликом подизања каквог новог здања. Сем тога, 1380. година, којом је датирана ова повеља, најреалније одговара времену његовог грађења⁴⁴⁶. Још ближа и одређенија хронологија до-

градње хиландарског ексонартекса пада у време између окончаних радова на раваничкој цркви и нешто каснијег дограђивања нартекса испред ње.

Међутим, недостатак потпуних историјских докумената о хиландарском ексонартексу можда може да се надокнади анализом архитектуре, посебно његових појединих архитектонских елемената. Највише података пружиће упоредна анализа са раваничком црквом и њеним дограђеним нартексом. До сада је недостајала таква анализа и сасвим је разумљиво што се без ње није могло ни доћи до конкретнијих закључака. Сада је то могуће, утолико пре, што смо откривањем до сада непознате архитектуре раваничког нартекса, добили важан објекат за који ближе аналогije налазимо баш у архитектури хиландарског ексонартекса.

М. Васић је, у својој познатој и опширној студији, покушао да објасни како је Лазарица, као најстарији споменик моравске школе, послужила за узор свима осталим грађевинама у Поморављу, па чак и хиландарском ексонартексу. Аутор је пластичну декорацију хиландарске грађевине са недовољно аргумената ставио у зависност од камене пластике Лазарице⁴⁴⁷. Као доказ за ову тезу, послужило му је упоређивање представе шлема на источној парапетној плочи јужне бифоре са преставом сличног таквог мотива на печату деспота Стефана и његовог брата Вука. Васић је на основу тога ишао још даље са претпоставком да је хиландарски ексонартекс дозидан у Стефаново време, али вероватно да није имао на расположењу метални медаљон са истим мотивом шлема са волујским роговима, који је стужио као украсно дугме на хаљини кнеза Лазара⁴⁴⁸. Према томе, овај мотив на медаљону Лазареве хаљине, који је Стефан употребио на печату, коришћен је и у време Лазара, што несумњиво обара Васићеву конструкцију о датацији хиландарског ексонартекса.

Треба се вратити анализи са упоређењем архитектуре, појединих њених елемената и декоративне пластике. Ово ће бити покушај да се очима архитекте сагледа, уочи и изведу закључци на основу добро очуваних материјалних података, које пружају ова три објекта.

Основа раваничког нартекса својим основним обликом, одговара једном у целини оформљеном решењу са примесима раније традиције српског гла. Основа хиландарског ексонартекса наслеђује облике Милутиновог нартекса у склопу исте грађевине. Њему, као што је то случај код већине светогорских цркава, недостају још три западна травеја да би се добила основа крстообразног облика. Веома је могуће да његов градитељ није ни могао да развије овакво решење због релативно ограниченог, односно пригушеног простора. Купола у Хиландару се налази изнад средњег западног травеја, док је код Раванице ношена на четири стуба и укрупњена између кракова крста, с тим што ова грађевина добија са западне стране још три травеја. Поред тога, средњи источни травеј хиландарског ексонартекса је покривен ниском калотом, а на раваничком су на исти начин пресведени угаони простори између кракова крста⁴⁴⁹.

Релативно лака конструкција зидова оба здања, сведена је на ступце између којих су распоређени дводелни или једноделни отвори затворени танким стакленим мембранама, каменим парапетним плочама и прозорским рамовима. Сви су они постављени на осовинама травеја и управо одговарају њиховом броју на свакој фасади нартекса. Полазе са парапетних зидова који су у висини каменог сокла, с том разликом што су средњи отвори на раваничком нартексу спуштени до нивоа земље. Карактеристично је за оба нартекса и то, да су отвори равно усечени између стубаца за које је причвршћиван лаки камени оквир.

Архитектонска обрада са профилацијом стубаца између отвора на ексонартексу у Хиландару је једноставна и одговара, по начину зи-

дања, пиластрима на раваничкој цркви, са правилним и одмереним смењивањем три реда опеке са по једним редом камена. Код каснијег нартекса у Раваници они су живље профилисани са по једном прислоњеном колонетом. Ове нове и још увек релативно грубе, профилисане облике стубаца који се овде први пут јављају касније ће знатно финије резати у камену клесари Лазарице, Велуће и Каленића.

Сличан случај је и са двојним отворима. На хиландарском и раваничком нартексу, они су очигледно старијег порекла, доста тешких и релативно грубих облика, док се на Лазарици јасније изражава спретност и вештина клесара, који су познавали постојеће хиландарске и раваничке облике и знатно их усавршили. О томе сведочи елеганција витких пропорција и рафинованост обраде детаља, а нарочито богата примена каменог резаног украса на оквирима и у пољима тимпана. Појава ове врсте прозорских отвора у градитељству Лазаревог доба није случајна. Овакви облици су се примењивали и раније на споменицима с почетка и у првој половини XIV века, само доста скромно и једноставно компоновани. Тек у Поморављу, нарочито применом камене пластичне декорације, ови облици отвора достижу пуну зрелост, а убрзо затим и декаденцу. Као архитектонски елементи, налазили су места искључиво на нартексима или ексонартексима црквених грађевина.

Њихови најранији и релативно оформљени облици могу се пратити на нартексу Милутинова Хиландара, чији су мотив градитељи пренели и на српскомакедонско тло, али не у његовим потпуним формама. И док су бифорне перфорације хиландарског нартекса затворене парапетиим плочама и тимпанима у којима је смештен тројни прозор (овај мотив се касније понавља и на нартексу Леснова, на жалост у приземним партијама касније знатно президаним), дотле Лазарев ексонартекс, а са њим и раванички, задржавају исту концепцију, само са друкчије компонованим пољима тимпана. Прозорске отворе замењује врло декоративно обрађена пуна или перфорирана розета у камену, са разноврсним керамопластичним или бојеним декором. Неколико деценија раније, грубљи облици оваквих двојних аркада јављају се на грачаничком ексонартексу, чак и са једноделним отворима у пољу тимпана, а на Даниловом ексонартексу у Пећи, много су монументалнијег облика.

Према томе, двојни бифорални отвори у долини Мораве нису никакав нови изум Лазаревих градитеља. То је познат елемент, истина не масовно примењиван, који се еволуцијом облика приближавао моравском типу двојне аркаде. Његову основну архитектонску концепцију, у суштини исту, градитељи хиландарског и раваничког нартекса обогаћују живљом полихромијом и пластичним украсом, који је у то време освојио укус савремених уметника.

Све грађевине Лазаревог доба деле се на два типа: на грађевине са основама уписаног крста и сажетог крста, комбинованих са триконхосом. Раваница је прототип прве варијанте док је преставник сажетог облика црква Св. Стефан у Крушевцу. И о једном и о другом типу писано је више пута у научној литератури, и тражено је објашњење порекла, узајамне везе и зависности ових двеју концепција. О првој варијанти раваничког развијеног триконхоса, већ је било речи. Остаје да се анализира постанак и зависност другог, сажетог типа који се манифестује у архитектури Лазарице, у односу на архитектуру Раванице.

G. Millet у том погледу налази да је архитекта за модел лазаричиног сажетог триконхоса изабрао план у најранијој епоси рашких грађевина⁴³⁰. Слично томе, Ђ. Бошковић пише да је овај други облик настао из једнобродног рашког решења сажетог крста укрштеног са светогорским триконхосом⁴⁵¹. М. Васић, објашњавајући своју тезу о старијем пореклу триконхоса цркве Лазарице, тврди да је до „сажимања и упрошћавања већих и сложенијих основа“ дошло као последица

Сл. 24. Западна фасада Св. Стефана у Крушевцу (фото М. Ковачевић)
Fig. 24. St. Etienne à Kruševac. Façade occidentale (phot. M. Kovačević).

„ограничености и оскудице простора" у утврђеним насељима, као што то конкретно илуструје пример Лазарице⁴⁵². Наводно, из даљег излагања произилази да се преко сажетог триконхалног решења Лазарице дошло до развијеног облика основе цркве манастира Раваница! Ћ. Стричевић је покушао да објасни примену сажетог триконхоса моравске грађевине као специјалног облика грађевина намењених за грађење баштинских, односно придворних цркава владара или властеле⁴⁵³.

Неоспорна је чињеница да оба типа моравске грађевине носе у својој основи већ позната синтетизирана решења грађевина ранијег периода. Међутим, занимљиво је питање да ли је сажети облик трикон-

хоса настао модификовањем већ постојећег рашког облика основе, или се до оваког решења дошло сажимањем архитектонских, ликовних и конструктивних облика прве, старије варијанте са развијенијом концепцијом?

Проблем није нимало једноставан, али ипак није нерешив, ако се узму у обзир многи чиниоци који су играли веома важну улогу у узајамном односу ова два тесно повезана архитектонска решења. Упоређивањем архитектуре Раванице и Лазарице, доспева се до низа података о њиховом хронолошком односу.

У своме делу, М. Васић доводи у везу цркву Св. Илије у Солуну са светогорским решењима и правилно оцењује зависност основе ове грађевине од основе цркве манастира Ивиона (стр. 105). Истина, он није имао најновије податке добијене приликом извођења најновијих конзерваторско рестаураторских радова на цркви Св. Илије, тако да приликом анализе сажимања развијеног облика основе светогорског типа, основу Св. Илије посматра као сажети триконхос. На крају анализе аутор констатује да је на сличан начин и на нашем тлу „овакво решење основе једнобродне базилике с певничким апсидама“, као што је на Лазарици, „постало из цркава с основом у облику уписаног крста⁴⁵⁴. Овако логичан процес еволуције у архитектури, са прерастањем из нагомиланог квантитета у квалитет, очигледно се манифестује у спољашњем обликовном стилском изразу Раванице и Лазарице, особито у другостепеној пластици и пластичном украсу.

**ВРЕМЕ
ДОГРАЂИВАЊА**

Одређивање хронолошког односа између ових двеју грађевина на основу историјске документације, већ је утврђено у претходном тексту студије. Овде ће се то исто потврдити на основу материјалних података у архитектури, при чему ће корисно послужити до сада непознати облици старог Лазаревог нартекса.

У погледу на решење основе, нема потребе за дужим задржавањем, јер је позната чињеница да се од развијеног уписаног крста сажимањем попречних кракова трансепта и спајањем стубаца поткуполног простора са лонгитудиналним зидовима грађевине, добија решење сажетог крста. На тај начин долази до сажимања бочних кракова крста и угаоних травеја који су у том случају замењени подужним прислоњеним луцима.

Зависно од основе грађевине, уследило је и трансформирање композиције фасада на сажете облике, који одговарају новом, сажетом решењу триконхоса. Рашчлањеност фасада на обема грађевинама је изведена на исти начин. Вертикалну поделу наглашавају пиластри, а хоризонталну, профилисани хоризонтални венци. Тако су на раваничкој цркви и хиландарском ексонартексу пиластри једноставно решени без икакве профилације. Насупрот томе, градитељи Лазарице позајмљују разуђени профил пиластра са раваничког нартекса, да би њиме оживели угаоне делове своје грађевине. Исто тако, мотив бифоралних отвора који су већ нашли своје место у композицијама фасада два Лазарева нартекса, нису изостали ни на Лазарици (сл. 23), али је њен, протомајстор, с обзиром на релативно мали и ограничен простор нартекса, могао да распореди само два, и то један на северној, а други на јужној страни нартекса.

Сажета композиција западне фасаде Лазарице (сл. 24) директно проистиче из свих познатих елемената одговарајуће фасаде раваничке цркве. У доњој приземној зони, на скоро истоветан начин, широки монументални портал раздвајају вертикални пиластри од плитко усечених полукружних ниша са страна. Два средња пиластра у горњим зонама носе широку архиволту у чијем тимпану се налази розета са истим мотивом на обема грађевинама. Наравно, сажимањем облика по вертикали, на фасади Лазарице су изостали прозорски отвори. На месту бочних бифора, архитекта Лазарице је укомпоновао косо постављене декоративне елементе у шахматском поретку.

Камена пластика на Лазарици је резана правилније и чвршће; избор мотива је много шири и разноврснији. мотиви су живљи и шаролико интерпретирани. Пластика Лазарице обилује великим бројем розета постављених у горњој зони испод кровних венаца. Насупрот томе, на цркви Раваница постоји само једна, висока у средњем пољу западне фасаде, док их је на дограђеном нартексу било више, распоређених у тимпанима двојних arkada, аналогно хиландарском ексонартексу. Осим тога, декоративни украс око прозора средње зоне је до те мере богато заступљен, да наметљиво сугерира не само вештину и искуство клесара, већ и изванредан напредак и даљу еволуцију клесарске технике која се могла развити тек после Раванице, хиландарског и раваничког нартекса⁴⁵⁵.

Овакав сажети триконхални облик Лазарице, који је саграђен можда „у ограниченом и оскудном простору утврђеног Крушевца“, убрзо је постао пригодан модел грађевине, који се подизао на мањим феудима Лазареве Србије. Он се понавља увек као одређени тип, не мењајући своју основну концепцију архитектонских облика, мада на њему редовно варирају спољни ефекти на које се нарочито у то време обраћала пажња. Богатство или сиромаштво израза били су увек у зависности од снаге и могућности феуда на коме се градило. То је модел на коме су кондезовани и усавршени сви елементи једног разуђеног и зрелог решења архитектуре и декоративне пластике (Раваница) до те мере, да су на каснијим грађевинама доживели кулминацију (Лазарица, Велуће), а затим декаденцу (Милентија, Каленић).